

Віктор ВОРОНОВ, Євгеній ЧЕРНОВ

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЛЕКТУРИ В.Б. АНТОНОВИЧА ТА В.Й. КЛЮЧЕВСЬКОГО НА ФОНІ СПОМИНІВ ПРО МИКОЛУ ПАВЛОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розкрито образи видатних джерелознавців минулого В. Антоновича та В. Ключевського крізь призму історіографії джерелознавства в поданні М. Ковальського як професора Дніпропетровського університету.

Ключові слова: джерелознавство, історіографія, археографія, В. Антонович, В. Ключевський, М. Ковальський університетські курси лекцій, стиль наукового мислення М. П. Ковальського.

В статье раскрыты образы выдающихся источниковедов прошедшего В. Антоновича и В. Ключевского через призму историографии источниковедения в свете идей Н. Ковальского как профессора днепропетровского университета.

Ключевые слова: источниковедение, историография, археография, В. Антонович, В. Ключевский, Н. Ковальский, университетские курсы лекций, стиль научного мышления Н.П. Ковальского.

The article is about personalities of great historians V. Antonovich and V. Kliuchevskiy through the history of historiography provided by M. Kovalskyi, professor of Dnipropetrovsk university.

Key words: history, source study, historiography, archaeography, V. Antonovich, V. Kliuchevskiy, M. Kovalskyi, lecture courses of the university, M.P. Kovalskyi's style of scientific way of thinking.

Автори цієї доповіді-нарису усвідомлюють, що запропонована назва ні стилістично, ні навіть за змістом не може вважатися достатньо влучною, але з контекстуальної точки зору вона здалася нам найбільш відповідною.

По-перше, якщо б не постійне повертання протягом року, що минає зі смерті дорогого та незабутнього Миколи Павловича до споминів про нього і наявність імперативної потреби внести свої “цеглини” до створення Меморіалу його імені, то навряд чи б ми вийшли на обрану тему; по-друге, здається, що в умовному вищезгаданому Меморіалі триптих (або ж тріада) “Антонович – Ключевський – Ковальський”, а за “художнім” задумом навпаки: “Ковальський – Ключевський – Антонович”, – буде, за нашим переконанням, біографічно коректним й історіографічно доречним. До того ж у містичному сенсі впевнені, – він був би до вподоби самому М.П.

Безумовно за життя Він, пишаючись такою іменною тріадою (послідовність тут не мала б значення), вважав би за необхідне вказати нам на недоцільне перебільшення. І все ж, сподіваємося, що в контексті авторського задуму цей ряд не викличе непорозуміння ні у його представників Там, ні у колег-сучасників Тут.

Смерть Миколи Павловича Ковальського, що викликала поруч із почуттям великого горя, жалю, особистих провин по відношенню до небіжчика, також зумовила потрібність (що охопила, як ми бачимо, майже усе “коло Ковальського”) повернення до його різноманітної літературної спадщини, причому як до численних публікацій, так і до особистих архівів його респондентів з листами М.П. у них.

Не знаємо, як для кого, але для нас це повернення було насправді спонтанним поривом. І у цьому “пориві” спостереження М.П. висловлене ним у нарисі “Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б. Антоновича” про те, що “...знаменними подіями в історіографії східноєвропейських країн другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було створення трьох узагальнюючих джерелознавчих курсів: про джерела історії України і частково сусідніх з нею країн, зокрема Білорусії і Литви – Володимира Антоновича, Росії – Василя Ключевського та Грузії – Івана Джавахішвілі (останній відноситься до Закавказзя). Нами пропонується саме така послідовність подання прізвищ цих визначних істориків, основоположників національного наукового історичного джерелознавства, визнаних авторитетів в європейській історіографії, з урахуванням часу розроблення ними узагальнюючих джерелознавчих курсів” [8, 8-9], – і

сприяла оформленню нашого задуму, тобто спроби порівняння джерелознавчих лектур В.Б. Антоновича і В.Й. Ключевського, але переважно під кутом зору коментарів та приміток професора М.П. Ковальського – публікатора лекційного курсу українського історика другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Перш, ніж перейти до реалізації нашого “проєкту”, відчуваємо необхідність подати ще декілька відповідних до сюжету замальовок мемуарного характеру. Вище вже наголошувалося, що нашому “художньому задуму” відповідає послідовність “Ковальський – Ключевський – Антонович”, яка без пояснень може дійсно викликати певні непорозуміння. Справа в тому, що образи видатних істориків минулого розкривалися перед нами переважно крізь призму історіографії джерелознавства в поданні Ковальського як лектора, доцента, а згодом професора Дніпропетровського університету. Не зважаючи на те, що сам учений, як ми бачимо, підкреслював послідовність “Антонович – Ключевський”, в нашій пам’яті (тих, хто мав можливість тривалого безпосереднього спілкування з ним у різних формах – від академічних лекцій до неформальних бесід) залишається інша трансляційна послідовність: “Ключевський – Антонович”. І в цій же пам’яті, підкріпленій писемними нотатками (конспектами лекцій М.П.), викарбувався той пієтет, який мав наш Професор ще в 1970-х – 1980-х рр. до цих видатних істориків. Саме по собі це б не заслуговувало на особливу увагу, якщо б квінтесенцією цього пієтету не було б визнання Миколою Павловичем саме джерелознавчої їх іпостасі.

Хоча сучасники В.Б. Антонович і В.Й. Ключевський, здається, не дуже помічали один одного і не проявляли (наскільки нам відомо) компліментарного ставлення до колеги по цеху, а подальша історіографічна доля часто-густо розводила їх до “антагоністичних національних наукових таборів”, свідомо, чи ні джерелознавець М.П. Ковальський розглядав їх в одному ряду – творців наукового джерелознавства на вітчизняному підґрунті.

Наші спостереження дозволяють стверджувати, що функціонально джерелознавчі лекційні доробки цих видатних істориків використовувалися М.П. по-різному: праця В.Ключевського – в теоретичних студіях з джерелознавства, а університетський курс В.Антоновича – у конкретиці джерелознавства історії України, і, що характерно, задовго до “новітньої моди” на останнього. А той факт, що Микола Павлович більшу части-

ну свого наукового життя в особистому архіві мав копії студентських конспектів лекційного курсу професора Київського університету В.Б. Антоновича, переконливо й красномовно свідчить про його власне ставлення до доробку попередника. І, можливо, цей факт напівпідпільного зберігання зазначеної копії за радянської доби надавав в усвідомленні М.П. особливого значення цьому лекційному курсу, зумовлював настійливу потребу його негайного введення до обігу у вигляді науково-археографічного видання. Небезпідставність такого припущення підкріплюється спогадами про те, як в останні часи свого дніпропетровського періоду, і навіть вже після повернення до материзни Микола Павлович був фактично одержимий підготовкою до видання лекцій Антоновича, поставленого до плану видавництва в ДНУ, вважав це головною справою свого життя, своєрідним спокутуванням свого морального боргу, при цьому нехтуючи іншою своєю мрією – підготовкою власного авторського підручника з джерелознавства. Саме тоді, ще в Дніпропетровську, ним був підготовлений до друку, за його улюбленими висловами “гросбух”, “гігантус колоссаліс”, левовою частиною якого були саме його власний вступний нарис, археографічні коментарі та примітки. На жаль, тоді це не сталося через відомі причини матеріально-організаційного характеру. Але пам’ятаємо, що як не квапився і не бажав побачити якомога скоріше це видання Микола Павлович, він сам іноді частково гальмував процес видання, бо мораль прискіпливого археографа-джерелознавця постійно вимагала внесення поправок, уточнень, розширення коментарів і приміток.

Саме в цей час, у 1995 р., курс лекцій В.Б.Антоновича з джерелознавства був опублікований з упорядкуванням, передмовою і примітками молодій київській дослідниці О.Василюк та за науковою редакцією І.Бутича [1]. Не вдаючись до тотальної критики і взагалі не ставлячи вади цього видання у провину видавцям, підкреслимо, що воно далеке від ідеалів, на які орієнтувався археограф-джерелознавець М.П. Ковальський. Може саме тому це видання, ставши бібліографічним фактом, навряд чи набуде статусу історіографічного феномену. Текст у цьому виданні було опубліковано сучасною російською мовою, без дотримання окремих базових вимог до наукових археографічних публікацій, без збереження мовних особливостей оригіналу та стилістичної специфіки й структури літографованого видання 1881 р.

Реальне здійснення публікації лекцій з джерелознавства В.Б. Антоновича 2003р. за редакцією Миколи Павловича [2] знаходиться вже поза межами наших мемуарних можливостей, що дозволяє подивитися на нього “незамиленими суб’єктивізмом очима”. До видання увійшли передмова Л. Винара, змістовна вступна стаття М.П. Ковальського, присвячена лекційному університетському курсу (1879 – 1881 рр.), публікація самих лекцій мовою оригіналу, зі збереженням усіх стилістичних та орфографічних особливостей та в перекладі редактора українською мовою, дуже змістовні й розлогі примітки та коментарі, а також лекції В.Антоновича “Джерела західно-руської історії” за 1886 р. (з передмовою одного з учнів Миколи Павловича М. Близняка) (теж у двох варіантах, як і щодо зазначеного вище видання), додатки й іменний покажчик. Особливо хотілося б відзначити редакторські примітки й коментарі, які повною мірою можуть претендувати на статус унікального бібліографічного покажчика й довідника з проблем не лише джерелознавства та історіографії історії України, а й окремих аспектів цих галузей історичної науки щодо вивчення історії Росії, Білорусі, Литви, Польщі тощо. Вони є переконливим свідченням не лише величезної евристичної роботи, проведеної автором і редактором публікації, а й глибокого знання та розуміння проблем вітчизняного джерелознавства, його насправді енциклопедичного рівня в цій галузі та визначного наукового статусу.

У зазначеній частині видання виразно представлено сучасний теоретико-методологічний рівень вітчизняного джерелознавства і його досягнення по вивченню конкретних прикладних проблем, подано інформацію про персоналії, інституційну й загальнонаукову складові та нинішній потенціал історичної науки, вказано основні археографічні публікації джерел і їх комплексів, згаданих і проаналізованих у лекціях В. Антоновича, зроблено належні посилання на архівні зібрання, де зараз містяться їх оригінали, подано інформацію про найважливіші спеціальні наукові праці, присвячені вивченню джерел з історії України, які з’явилися друком протягом ХІХ – початку ХХ ст.

У вступній статті М.П. Ковальський ретельно відстежив історію підготовки і створення лекційного курсу з джерелознавства В. Антоновича і підкреслив, що для нього були характерні “риси системності та класифікаційних підходів, яким не було аналогів в попередній українській історіографії”, а це

дозволило історика “не лише науково організувати за власною схемою джерельні пам’ятки, але й розкрити їх специфіку та підходи до аналізу й критики” [8, 3]. Оскільки науковий апарат із системою посилань у літографованому виданні курсу В. Антоновича були відсутні, редакторів зазначеної вище публікації довелося виконати значну й досить працемістку роботу. В її рамках М.П.Ковальський особливу увагу звернув на рецепцію лекційного курсу учнями В. Антоновича та іншими його сучасниками. У статті він подав досить змістовні та влучні витяги з оцінок, даних науковому доробку вчителя і старшого колеги Д.Багалієм, Л.Добровольським, В.Щербиною, М.Довнар-Запольським, С.Томашівським, В.Ляскоронським, В.Іконниковим, Д.Дорошенком та іншими істориками кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. [8, 34 – 37]

Важливою особливістю лекційного курсу В.Антоновича з джерелознавства історії України, згідно з переконанням М.П.Ковальського, є те, що в процесі його підготовки автор практично формував і окреслював контури джерельної бази з історії України, виокремлював наявні писемні джерела, враховував існуючі археографічні публікації, спирався на власний евристичний досвід та дослідження й публікації своїх учнів – студентів історико-філологічного факультету Київського університету, таким чином певною мірою популяризуючи у своїх лекціях результати їх досліджень [8, 31].

Хоча археографічний рівень видань лекційних курсів не має безпосереднього відношення до їх авторів, у межах нашої тріади здається коректним порівняти їх і з цієї точки зору. Не без гордості можна підкреслити, що археографічний рівень видання курсу лекцій з джерелознавства під орудою професора М.П.Ковальського, за всіма основними параметрами переважає опубліковані в першому і другому радянських зібраннях творів лекції з джерелознавства В.Й.Ключевського. Пишаємось цією перевагою саме тому, що вже давно визнано достатньо високий рівень видання зібрання творів російського історика, до підготовки якого були залучені дуже кваліфіковані фахівці. Так, вперше курс був опублікований 1959 р. в 6 томі зібрання творів В.Ключевського. Редакторський колектив зазначеного видання очолювався відомим радянським істориком М.М.Тихомировим. Цікаво, що укладачі в археографічній післямові до видання зазначили, що в тій же архівній справі, де містився оригінал ру-

копису, були його власні конспекти курсу з джерелознавства, датовані ще 1888 р. з деякими більш пізніми записами, доведеними до лютого 1891 р. Цей автограф, написаний олівцем, мав назву “Источники русской истории” і був широко використаний у коментарях до видання, при звірянні тексту студентського запису [5, 473]. До другого видання творів В.Ключевського і відповідно до його археографічного супроводу безпосереднє відношення мали такі відомі російські історики як В.Л.Янін, Р.О.Кіреєва, В.Г.Зімін [6].

Певна розбіжність у часі цих радянських видань з публікацією за редакцією М.П.Ковальського змушує при аналітичному зіставленні їх рівня бути обережними, але, незважаючи на це, можна констатувати, що в публікації, підготовленій М.П.Ковальським, зримо видимий археографічно-джерелознавчий, якщо так можна висловитися, “артистизм” видавця.

Для стилю наукового мислення Миколи Павловича Ковальського, навіть коли він зосереджувався на, здається, суто конкретно-джерелознавчих питаннях, характерною була значна увага до історіографічних аспектів. Тому вважаємо за необхідне поставити питання про те, як лекційні курси джерелознавчого характеру В. Антоновича і В. Ключевського розглядалися в історіографії.

Особливістю студій з історіографії джерелознавства (на наш погляд, її можна розцінити як ваду) є відсутність компаративістських досліджень щодо українського та російського джерелознавчих дискурсів, хоча можливість і потреба їх знаходяться на поверхні, що додає актуальності даній спробі. Характерно, що навіть такі дослідники як М.Нечкіна [9] і Е.Чумаченко [11] відносно В.Ключевського, Д. Багалій [3], Д.Дорошенко [4], В.Ульяновський [12] щодо В.Антоновича, а також автори синтетичних праць з історіографії джерелознавства (наприклад, О.Пронштейн [10]), порівняно докладно аналізуючи сам джерелознавчий доробок окремих істориків, не знаходили можливості й необхідності розкрити його в порівняльному вимірі. Задля об’єктивності слід зазначити, що для такого порівняння є значна кількість перешкод, у тому числі й методологічного характеру. Водночас наголосимо, що така спроба була у самого Миколи Павловича, щоправда на рівні зіставлення джерелознавчих і археографічних студій двох українських істориків, одним із яких, до речі, був В.Антонович, а іншим – його більш пізній колега І.Крип’якевич [7].

Саме з певними методологічними перешкодами ми зіштовхнулися при спробі порівняння джерелознавчих лекційних курсів В.Антоновича і В.Ключевського, бо з’ясувалося, що крім майже повної ідентичності назв (“Джерела для...”), їх дидактичного походження і призначення (університетські спецкурси), хронологічної близькості за часом появи (кінець 1870-х – початок 1890-х рр.), у них майже відсутній простір для позитивного порівняльного зіставлення. Але констатація цього факту все ж таки не дає підстав відмовитися взагалі від заявленої спроби, оскільки перед нами мабуть найбільш репрезентативні персонажі “вищих щаблів” української й російської історичної науки кінця XIX ст. і через їх спадщину є підстави сподіватися на відтворення науково-дидактичних образів джерелознавства в українській і російській історіографіях, що саме в той час увійшли у стадію активного дистанціювання одна від одної. І тут не має великого значення, з чиєї ініціативи здійснювалося це дистанціювання, хоча саме В.Антонович і був можливо головним ідеологом українського “наукового сепаратизму”. Важливе те, що дискурс української національної історіографії з ретроспективних позицій може бути оцінений як такий, що склався саме в часи написання і функціонування лекційних курсів джерелознавчого характеру. І “джерелознавче” є однією із складових цього дискурсу. Для В.Антоновича, мабуть як ні для кого іншого з його сучасників, що присвятили себе свідомому вивченню саме історії України, словосполучення на кшталт “Юго-Западная Россия” були переважно евфемізмом. Якщо загалом подивитися на “джерелознавчий” зміст лекцій В.Антоновича і надати їм кваліфікаційну оцінку з позицій рівня історіографії того часу, то, з одного боку, перед нами розкриється досить чітко виражене утилітарно-прагматичне розуміння того, що ми зараз називаємо джерелознавчим, а з іншого – слід підкреслити енциклопедичні знання автором фактично усієї доступної тоді сукупності джерел з історії окресленого ним регіону. І безумовно багалиївська оцінка, розвинута Миколою Павловичем Ковальським, щодо можливого впливу на подальший розвиток джерелознавства історії України лекцій В.Антоновича, якщо б вони увійшли едиційним шляхом до наукового обігу наприкінці XIX – у перших десятиліттях XX ст., констатувала існуючу прогалину в тодішній історичній науці, а відповідна спроба самого Д. Багалія, при всій її значущості, була вже дещо запізнилою

квіткою. Додамо до цього, що курс В.Антоновича на час його створення був фактично “останнім словом” тодішнього наукового вивчення історії України, а вже нариси його учня Д. Багалія на час їх появи в рамках української національної історіографії не могли розглядатися як її вершина.

Але повернемося до “джерелознавчого” змісту курсу лекцій В.Б.Антоновича (причому прикметник “джерелознавче” використовується нами тут у ретроспективному вимірі). З цієї точки зору лектура В. Антоновича не досягає дисциплінарного рівня джерелознавства в сучасному розумінні його структури. Йдеться, перш за все, про теоретично-рефлексійний рівень цих студій. Загалом у своєму лекційному курсі В.Антонович стисло розглянув історію створення найважливіших пам’яток української історії, проаналізував їх зміст, вказав археографічні публікації цих джерел, зробив деякі висновки про їх інформаційні можливості. Ученим були зроблені доволі оригінальні й перспективні для подальшого розвитку вітчизняного джерелознавства спостереження про найважливіші джерела з історії України. Він обов’язково торкався проблем авторства і часу створення джерел, наводив різні гіпотези щодо цього, в окремих випадках висловлював власну точку зору з цього приводу. Спеціальна увага В.Антоновичем приділялася археографічним аспектам, особливостям джерельних видань, їх джерелознавчої вартості і навіть ступеню репрезентативності (хоч, звичайно, сам цей термін автором не використовувався). Значне місце ним відводилося археографічній та едиційній діяльності наукових установ та окремих істориків. Отже в лекційному курсі В.Антоновича з джерелознавства історії України у цілому постає конкретно-проблемний образ даної галузі історичної науки, а натомість майже не приділяється увага (за рідкісними винятками) теоретико-методологічним і методико-дидактичним аспектам вітчизняного джерелознавства. Напевно автор цілком свідомо ставив перед собою саме таку мету, оскільки В.Антонович безсумнівно володів необхідним теоретичним і методичним потенціалом, що переконливо продемонстрував у ряді своїх джерелознавчих студій та археографічних публікацій.

Натомість відповідний курс В.Й.Ключевського, якщо порівнювати, може розглядатися як своєрідний дисонанс до лекцій В.Б.Антоновича, бо в ньому фактично відсутня та складова, що є основним змістом київської лектури і превалює те, що

в останній фактично залишається поза увагою. Лекції Ключевського мають, висловлюючись казенною мовою сучасної історичної науки, теоретико-методологічну спрямованість з наявністю значних елементів методичного характеру. З дидактичної точки зору вони майже не несуть пряму інформацію для засвоєння слухачами, але мають на меті розкрити перед ними проблемність наукового історичного пізнання історії Росії через методологічні особливості джерельної бази (безумовно без використання зазначеної термінології).

Головну увагу у своєму лекційному джерелознавчому курсі В.Ключевський приділяв не стільки аналізу змісту основних джерел з російської історії, скільки методам їх вивчення, з'ясуванню історії їх появи й побутування, встановленню інформативних особливостей різних їх груп та видів. Він також зупинявся на окремих найбільш важливих теоретичних і методологічних аспектах історичної науки й джерелознавства як її складової. В лекціях неодноразово чітко проявляється прагнення автора навчити своїх студентів методиці роботи з найбільш складними у сприйнятті (у розумінні історика) наративними й документальними джерелами, що певною мірою пояснює наявні в курсі хронологічні і сюжетно-тематичні джерельні лакуни. Отже, на відміну від свого сучасника українського історика та джерелознавця В.Антоновича, В.Ключевський орієнтував власний джерелознавчий курс на вирішення переважно методичних і окремих теоретико-методологічних завдань зазначеної галузі історичної науки із залученням найбільш змістовних конкретно-проблемних сюжетів, які поставали з джерел, що стосувалися давньоруської й російської історії.

Якщо наші спостереження адекватні, то перед дослідником, який намагається порівняти між собою джерелознавчі лекційні курси двох визначних істориків ХІХ ст., постає нагальна необхідність інтерпретації, тлумачення й пояснення сутності цієї різниці.

Безумовно і В.Ключевський і В.Антонович були яскравими особистостями і тому існує велика спокуса розкрити відмінності між ними, відштовхуючись від порівняння власних стилів наукового мислення, інтелектуально-естетичних уподобань, загальнонаукового рівня учених тощо. Але лекційні курси московського і київського професорів при їх зіставленні цікаві для нас, як вже зауважувалося вище, головним чином як репрезентативні щодо двох близьких наукових дискурсів, які, тим не менше, неухильно

розходилися. При цьому слід зауважити, що В.Ключевський уособлював у собі, за нашими спостереженнями, тих представників російської історіографії, які, здається, були схильні сприйняти своєрідний “історіографічний сепаратизм” сучасників-колег від української історичної науки (заради справедливості зазначимо, що, можливо, не без певної зверхності).

Тому більш доречним і відповідним завданням історіографічної компаративістики вважаємо тлумачення їх особливостей під кутом зору не рівнів істориків, а історіографій. Інакше кажучи, розвиток російської та української історіографій в якісному сенсі на етапі Антонович – Ключевський десинхронізується, перед кожною з них постають вже дещо відмінні актуальні завдання. Для В.Антоновича головним завданням була наукова легітимація дисциплінарної структури особливої галузі історичного пізнання – в тих чи інших термінах – історії України. Тому головна увага ним приділялася джерелознавчому аспекту при формуванні структури загальної джерельної бази історії України. Для В.Ключевського, який спирався на вже достатньо потужну традицію своїх попередників – це вже методологічні й методичні особливості її використання з наголосом на найбільшу науковокритичну ефективність. При цьому основним своїм дидактичним завданням В.Ключевський вважав формування подібної орієнтації у своїх слухачів, майбутніх професійних істориків. Натомість для В.Антоновича дидактичне завдання в рамках даного курсу полягало в розкритті перед студентами (з максимальною повнотою і загальною характеристикою змісту) самих джерел, що несуть інформацію саме про... історію України.

При всьому нашому скепсисі до умовного способу репрезентації в історії, дозволимо собі таку риторичну фігуру. Якщо б ці персонажі (В.Антонович і В.Ключевський) помінялися місцями, то, можливо (з урахуванням особистісних рис обох учених), ми мали б приблизно ту ж саму різницю.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства 1880 – 1881. Історія України в учнівських лекціях / Упоряд. О.Василук; наук. ред. І. Бутич. – К., 1995. – Вип. 1.
2. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. - Острого; Нью-Йорк, 2003.
3. Багалій Д.І. Нарис української історіографії / Дмитро Іванович Багалій. – К., 1923. – Т.1. – Вип.1; – К., 1925. – Т.1. - Вип. 2.

4. Дорошенко Д.І. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність // Дмитро Іванович Дорошенко. – Прага, 1942.

5. Ключевський В.О. Курс лекцій по источниковедению / В.О. Ключевський // [Сочинения: В 8-и тт.] – М., 1959. – Т.6. – С. 5 – 56; Комментарии. – С. 467 – 471.

6. Ключевський В.О. Курс лекцій по источниковедению / В.О. Ключевський // [Сочинения: В 9-и тт.] – М., 1989. – Т.7: Специальные курсы. – С. 5 – 83; Примечания. – С. 401 – 407; Послесловие. – С. 433 – 436; Комментарии. – С. 448 – 453.

7. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван Крип'якевич (1880 – 1967). Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства і археографії / Микола Павлович Ковальський // Наукові записки Острозької Академії. – Острог, 1999. – Т. 1. – Ч. II. – С. 6 – 15.

8. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) “Источники для истории юго-западной России” в контексті археологічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / Микола Ковальський // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. Микола Ковальський. - Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8 – 41.

9. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М.В. Нечкина. – М., 1974. – 638 с.

10. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха капитализма / А.П. Пронштейн. – М., 1991.

11. Чумаченко Э.Г. В.О. Ключевский – источниковед / Э. Г. Чумаченко. – М., 1970. – 223 с.

12. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / Василь Ульяновський // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О.Тодійчук, В.Ульяновський. – К., 1995. – С. 5 – 76.